

ségig eltorzult helyét sikerült most — úgy érezzük — a szövegkritika teljesen megengedhető és biztos módszerével kiigazítanunk. Pedig azóta hányan és hányszor elolvasták. E szövegjavítás azzal az eredménnyel is járt, hogy az Árpád-kor amúgy is homályos tizedrendszerének megvilágításához ha egy nem is nagyon lényeges, de mindenesetre egy biztos és határozott adattal hozzájárultunk, mert ez eddig e cikk éppen teljes érthetlenségével még azt a kevés és biztosnak látszó adatunkat, ismeretünket is összekuszálta.

Csupán ennyi a szövegkritikus filológus megjegyzése a problémáról. A további munka — a megoldott problémának eddigi ismereteink keretébe, egészébe beillesztése — történészeinkre és jogtörténészeinkre hárul. De azt is meg kell még jegyezni, hogy az Aranybullának egyszerű, jegyzetek nélküli kiadását, mely szövegkiadó filológus munkája, sem tudom elképzelni másként, mint csak történész és jogtörténész bevonásával.

Adalékok a középkori dráma történetéhez. — Két liturgikus ludus

MEZEY LÁSZLÓ

E folyóirat újra megindulása utáni első számában ismertettem azt a drámatörténeti emlékünket, mely két oknál fogva is különös figyelmet érdemel.¹ Az egyik, mert témáját kifejtő szövegeit, az azokból adódó konstrukciót, az előadás időpontját tekintve is, az európai „ludus paschalis” egészen különleges típusát képviseli. A másik ok, e „különlegesség” rációját adja meg, a társadalmi háttér vizsgálata nyomán. A most közlésre kerülő adalékok nem ezért és ilyen módon kelthetnek érdeklődést. Meglehetősen ismert szövegeket tekintve az általános európai irodalmi hagyaték tartozékai.² Hazai megjelenésük bemutatása még sem haszon nélküli: szövegeiket ismertebbé, a kutatás számára hozzáférhetőbbé tehetjük ily módon. De nem csekély tanulsággal szolgál jelentkezésük körülményeinek vizsgálata is. Szórványos előfordulásuk, viszonylag puritán előadásuk nem vall sem általánosan ismert voltak, sem közkedveltségük mellett. E két *ludus* így amint létezésének szűk keretei között megmutatkozik valóban egy európai drámatörténeti típus képviselője „Hungariában”, de nem reprezentálja — egyedül — a középkori Magyarország drámai termését, még fő jellegzetességeiben sem. Bizonyítja mindkettőnek magyarországi megjelenése, hogy *szövegek és formák tekintetében nem lehet lényeges lemaradásról beszélni Magyarország és Európa kultúrája között*. De megjelenésük ritka és igénytelenebb mivolta azt is sejtetni engedi, hogy a magyar dráma középkori története nem egyszerűen és nem főként e szigorúan egyházi játékok utánzásával teljeseedik ki. Marcel Cohen régi tézisé, hogy a francia dráma a középkori székesegyházak parvisjéből indul el, ma már a nyugati kutatás is kétkedéssel fogadja, pedig dokumentációja hallatlanul gazdagabb, mint aminő hazai vonatkozásban nyerhető.³ Miért higyjük hát, hogy a magyarországi ludus scenicus egyedüli és legfőbb iskolahelyei a középkori Magyarország várszékesegyházai és monostortemplomai lettek volna?

Hartvik püspök Agendája, mely a *Stella*-t számunkra megőrizte, egy másik misztériumjátékot is tartalmaz, húsvét éjszakájának kis ludusát a *Quem quaeritis*-t. A drámai párbeszéd elhelyezése és menete az európában szerte használatos formáktól észrevehetően nem különbözik. A zágrábi lejegyzés hazai vonatkozásban mégis jelentős. Ugyanis, mint hamarosan meggyőződhetünk róla, az eddig ismert hazai *Quem quaeritis* változatok között még leginkább alkalmas arra, hogy gazdag „dramaturgiai” utasításai, rubrikái révén a hazai húsvéti játék előadásmódjával is megismertessen. A játék első közlője és ismertetője Franco Fancev volt, ugyanaz, aki a *Stellát* is elsőnek közölte.⁵ A kiadás, de méginkább a kézirat nehezen hozzáférhető volta teszi

megjegyzése is, hogy a szabadságot a király *a nemések kérésére* adja meg, nem pedig a maga jószántából, de ennek beszúrása grammatikai szempontból nem sikerült, aminek fő oka az, hogy a teljes narratio-formula így is aránylag hosszú: kilenc mondatból áll; a mellékmondatok és particípium coniunctumok át- és áttörnek a mellékmondatokat és a főmondatot. Az egész összetett mondat nehézkes és dög, szerkezetileg mindenképpen gyatra.

¹ Filológiai Közlöny I. (1955) 59-63.

² E gazdag anyag legreprezentatívabb darabjait: *Chambers, E. K.*: The Medieval Stage. Oxford, 1903 (1925) *Young, Karl*: The Drama of the Medieval Church. I. Oxford, 1933.

³ *M. Cohen*: Le Théâtre Français. Paris, 1927. Kritikája: *Toschi, P.* Le origini del teatro italiano. Roma, 1955. v. ö. Filológiai Közlöny, (1957)

⁵ *Fancev, Franjo*: Liturgijsko obredne igre u Zagrebackoj Stolnoj Crkvi. — Narodna Starina. 1925. 45.

indokolttá, hogy ezt a Tractus Stellae-vel egyidős drámai emlékünket Fancev kiadása után, de sok helyen észrevehetően hibás olvasásainak javításaival, itt is közöljük.

„Eadem vero nocte primo diluculo, antequam matutinale tangatur signum, a primoribus ecclesiae tollenda est crux, quae in (feria)⁶ sexta posita est in sepulchro, cum antiphona leniter cantatur: Ego dormiui et somnum cepi et exurrexi, quoniam dominus suscepit me alleluia, alleluia.

Decantantes vero tertium responsorium cum crucibus et cereis, turribulis, et timiamatis omnes simul perveniant ad sepulchrum.

Diacones autem (angeli)⁷ co hibidem (!) habitu sedentes istum imponant versiculum:

Quem queritis in sepulchro o christicole.

Illi vero qui turribula:

Ihesum nazarenum crucifixum o celicole.

(Diacones):

Non est hic surrexit, sicut predixerat, ite nunciate, quia surrexit a mortuis. Venite videte locum, ubi positus erat dominus, alleluia, alleluia.

Illi autem tollentes posita linteamina revertantur ad chorum, istam cantando antiphonam: Surrexit dominus de sepulchro, qui pro nobis peependit in ligno alleluia. Surrexit enim sicut dixit dominus et precedet vos in gallileam alleluia, alleluia, alleluia.

Deinde dicitur cantus: Te deum laudamus.”⁸

A Győrből Zágrábba került kódex⁹ husvéti játéka idáig tart. Fancev szövegközlésének további sorai már nem tartoznak a husvéti misztériumjátékhoz, hanem az ünnep zsolozsmájára vonatkozó utasítások.

A Pray-kódex húsvéti játékanak szövege azintén kiadóra talált már.¹⁰ A zágrábi változattal való összehasonlítás miatt mégis helyénvalónak találjuk szövegét itt is közölni.

„Ad Matutinas... Decantantes vero tercius responsorium, cum crucibus et cereis et thuribus et timiamatis omnes simul perveniant ad sepulchrum, diacones autem duo angelico habitu ibidem sedentes, istum imponant versiculum:

Quem queritis in sepulchro o christicole?

Illi autem qui ~~tribula~~ cum timiama:

Ihesum Nazarenum. — Item diacones: Non est hic surrexit. — Et iterum: Venite et videte locum. — Illi autem tollentes posita linteamina revertantur ad chorum cantando: Surrexit de sepulchro. — Tunc incipiat presbiter: Te deum laudamus.”

A két játék összevetéséből mindenekelőtt az tűnik ki, hogy a boldvai sacramentarium, mely lejegyzésben a győr-zágrábi Agenda Pontificalistól éppen száz év távolságra áll, a húsvéti játék lényeges szövegét illetően elődjével egyértelműen tudósít. De mint az, úgy ez utóbbi is eltér a gráci kódex biblikus játéktól. Mégis van közöttük is egy lényeges különbség. A Pray-kódex már nem ismeri az „Elevatio crucis”-nak Hartvik Agendája szerint az éjjeli zsolozsma előtt lejátszódó szertartását. Az viszont megint kétségtelennek látszik, hogy a *Quem quaeritis*-t húsvétvasárnap hajnali szürkületében a borsodi Boldva monostorának szerzetesei úgy *adhatták elő*, mint száz évvel korábban az újonnan alapított zágrábi egyház első klerikusai. Ámde ez a lényegi azonosság nem csupán a két magyarországi egyház húsvéti játék-előadása között állapítható meg. A bevezetőben ismertettük a húsvéti játék általában szokásos menetét. A most tárgyalt két magyarországi példa — eltérően a biblikus játéktól — ettől lényeges eltérést nem mutat. De ugyanígy adták elő a „sír látogatásának” a „visitatio sepulchri” játékát többnyire jelentéktelen eltérésekkel szerte Európában, káptalanokban és monostorokban egyaránt. Eltérésekkel, melyek nem nagyok és látszólag nem is jelentősek, de amelyek mégis egyedül nyújtanak lehetőséget arra, hogy e két magyarországi *Quem quaeritis* európai rokoni kapcsolatainak tisztázását megkísérelhessük.

Young szerint a húsvéti ludus egy különös fajtáját a *Venite et videte locum* kezdetű darab felhasználása jelöli¹¹ Ez a sírt őrző angyal részéről a Máriákhoz intézett felhívás, melyet a Krisztus

⁶ Fancevnél hiányzik.

⁷ Fancevnél: „cohibidem”!

⁸ „Ugyanazon éjjelen, az első hajnalderengésnél, mielőtt az éjjeli zsolozsmára harangoznának, az egyház előkelőbbjei vegyék fel azt a keresztet, melyet még pénteken a sírban elhelyeztek, közben halkán ezt az antifonát énekeljék: Elszunyadtam és elaludtam, de feltámadtam, mert az ur felkeltett engem, all. all.

⁹ Győri eredete: *Kniewald Károly*, Hartwick győri püspök „Agenda Pontificalisa” Magyar Könyvszemle. 1941. 1—21.

¹⁰ *Zalán Menyhért*, A Pray-kódex feltámadási szertartásai és misztérium drámája. Pannonhalmi Szemle. 1927. 97—104. Magyar fordítása uo.

¹¹ Young i. m. 246—247.

testét takaró lepel megmutatása szokott követni, a zágrábi kódexben csakúgy szerepel, mint a boldvai monostor sacramentariumában. E tény segítségével Young anyagából két olyan változat jelölhető meg, mely hazai darabjainkhoz még leginkább közelítható. Az egyik a lotharingiai Remiremont apátságának XII. századi szertartáskönyvében található „Uisitatio sepulchri”. Lényeges vonásokban a következő menetet mutatja: „Quem queritis . . .” „Ihesum Nazarenum . . .” „Non est hic surrexit . . .” „Venite et videte locum . . .” „Surrexit christus et illuxit . . .” „Surrexit enim sicut dixit . . .” „Surrexit Dominus de sepulchro . . .” „Te deum laudamus . . .” — A másik húsvéti játék Ethelwold Winchesterben készült Regularis Concordiájában maradt meg részletes leírással.¹³ Szövegei így következnek: „Quem queritis . . .” „Ihesum nazarenum . . .” „Non est hic . . .” „Alleluia resurrexit dominus . . .” „Venite et videte l cum . . .” „Surrexit Dominus de sepulchro . . .” „Te deum laudamus . . .” Remiremont és Winchester húsvéti játékaiknak ilyen szoros kapcsolata nem lesz meglepő, ha tudjuk, hogy Ethelwold éppen az északfrancia szerzetesi szokások segítségével teremtett rendet az angolszász bencések sokban eltérő és bonyolult ususai között.¹⁴ Másrészt meg azt is tudjuk, hogy Hartvik Agendája, és a Pray-kódex a nyugati frank területhez számos történeti szállal kapcsolódik.¹⁵ Így azután megállapíthatjuk, hogy az a *Quem queritis*-változat, amit a Hartvik-féle Agenda és a Pray-kódex örökítettek ránk, egy frank minta után készült, nem túlságosan szabadon. Nem lényeges különbségük csak az, hogy néhány éneket felcserélnek, így a befejező „surrexitekét”. Ezenfelül az Ethelwold-féle változat egy önkényesnek látszó betoldása: „Alleluja resurrexit dominus . . .” hazai játékaikban nem szerepel.

A magyar „visitatio” nyugati példaitól abban sem tér el, hogy szigorúan liturgikus környezetben, az éjjeli zsolozsma befejező szövegeinek összefüggése között jelenik meg. Ez az általános értékűnek tekintett tény vezetett olyan megállapításokhoz, mintha a *Quem queritis*-játék liturgikus szövegekből, nem közvetlenül a bibliából táplálkozna.¹⁶ Ennek a megállapításnak általános értékét fentebb már volt alkalmunk vizsgálat alá vetni.

A zágrábi kódex és a Pray-kódex húsvéti játékaire vonatkozó ez idő szerinti tudásunkat a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Mindkét játék egymással szoros kapcsolatban áll és nyugati frank, északfrancia mintákra megy vissza. Alkalmazásuk szerint az általánosabb szokásnak megfelelően, a húsvéti éjjeli zsolozsma befejező szövegeihez kapcsolódnak.

*

A harmadik húsvéti játék az előbbi kettőnél terjedelmesebb szövegű, de kevésbé játékjellegű. Ismertetését mégsem mellőzhetjük, mert a húsvéti játékok első feldolgozója Milchsack is már a feltámadási minisztériumok közé sorolja.¹⁷ Magyarországon először Golso István soproni polgár 1363-ban másolt misekönyvében fordul elő. Golso misszáléja nem az egyedüli magyarországi forrás, melyben ezt az eléggé kedvelt szekvenciát megtaláljuk. Egy kéziratposzonyi misekönyvben éppen úgy megtaláljuk, mint a pécsi és zágrábi püspökségek nyomtatott misekönyveiben. Zenei lejegyzése az Ulászló-féle és a kassai graduálékban is hozzáférhető. Mindeme magyarországi források világosan bizonyítják, hogy bár ez a dramatizált szekvencia a primási egyház liturgiájába nem nyert felvételt, magyarországi népszerűsége mégis egyrészt viszonylag korán, másrészt pedig később is meglehetősen mértékben bizonyítható. A nálunk is ismeretes változat szövegét nagy gyűjteményében G. M. Dreves,¹⁸ de már ő előtte Milchsack is közölte. Mi az alábbiakban legrégebb hazai forrásunk, Golso misekönyvének szövegét követjük, jegyzetben a variánsokkal.

¹² Young i. m. 248. — A boldvai sacramentarium játékával megállapítható kapcsolatot már ő is észrevette. Uo. 2. j.

¹³ Chambers i. m. 309., Young i. m. 249.

¹⁴ Keim, H. W., Ethelwold und die Mönschsreform in England. Anglia N. F. 39 (1917) 405—443.

¹⁵ Radó Polikárp, Libri liturgici manuscripti qui in bibliothecis Hungariae asservantur 1947. 56—59.

¹⁶ Schwietering i. h. 9.

¹⁷ Milchsack Gustav, Die Ostern- und Passionspiele. I. Die lateinischen Osterfeiern. Wolfenbüttel. 1880. 91—95. — Magyarországi előfordulásai: Radó Polikárp: Répertoire hymnologique dans les sources mss. de Hongrie. 5., 8., 17., 22., 26. Budapest, 1946 Golso misekönyvéről ua.: Libri manuscripti. 107—110. Szövegét dallammal magyarországi forrásokból: Rajeczky Benjamin Melodiarium Hungarique Medii Aevi. I. Hymni et Sequentiae, Budapest, 1956. 198—200.

¹⁸ Dreves G. M.—Blume Clemens, Analecta Hamnica medii aevi. 54. Leipzig. 1914. 365—368.

Mivel továbbá forrásaink előadási utasítások nélkül (rubrikátlanul) közlik, ezek tekintetében Milchsack kiadását követjük. Annál is inkább, mert a magyar zenetörténetben nem jelentékeny szerepet játszó Sankt Gallen tropáriuma is dialógus módjára szerkesztett szekvenciának mondja (per modum dyalogi sequentia) és az ötödik strófa előtt ugyanazt az utasítást adja, mint az említett kiadás: „Tres bene vociferati scolares respondent versum . . .” Ezt kétségtelesen a dramatizálás fejlesztéseként foghatjuk fel. Hiszen míg egy Tournai-i misekönyv is, még csak a kántorok és a kórus énekével tudja érzékeltetni a párbeszédű szekvencia drámai előadását, Sankt Gallen és Lichtenthal (Milchsack forrása) Mária Magdolna szerepét már három jóhangú” iskolásfiúval énekelte. Így a férfikórus éneke és az eredetileg női szóló között valóban létrejött egy olyan hangzásbeli különbség, mely már az ismétlődő kérdések és az érzelmileg egyre fokozódó feleletek drámai feszültségét sikeresebben tudta érzékeltetni.

Végezetül meg kell még említeni, hogy Golso István misekönyve *De beata virgine in ressurectione* címen ismeri. Tehát a húsvéti idő Mária szekvenciái közé helyezi. Többi hazai forrásunk húsvéti szekvenciának ismeri és a *Victimae paschali*”-kezdetű nevezetes húsvéti ének előtt közli, melyből a „Surgit christus” befejezését is kölcsönzi. Ez az általános szokásnak felel meg és Dreves vélekedése mellett szól. Szerinte szekvenciánk nem más, mint a *Victimae paschali* harmadik és negyedik strófája közé csúsztatott szöveg- (nem zenei) trópus.²⁰

Milchsack hosszabb Sanktgalleni címe minden kétségen felül, magyar játékaikra is vonatkozik és hazai forrásaink rövid címeinél méltóbb bemutatásul szolgál: „Sequentia devota antiquorum nostrorum de resurrectionis argumentis sanctarum virginum Marie ac Marie Magdalene de Compassione mortis Christi per modum dyalogi sequentia :

Chorus :

Surgit Christus cum tropheo,
iam ex agno factus leo
solenni victoria.

mortem uicit sua morte,
reserauit seras porte
sue mortis gracia.

Chorus II.

Hic est agnus, qui pendebat
et in cruce redimebat
totum gregeu ouium.
Tres benevociferati scolares respondent
post versum.

Cui cum nullus condolebat
et Magdalenam consumebat
doloris incendium.

Chorus :

Dic maria, quid uidisti
contemplando crucem christi?

Scolares iij
Uidi ihesum spoliari
et in cruce sublimari
peccatorum manibus

Chorus :

Dic maria . . .

Scolares :
Spinis capud (!) coronatum,
uultum sputis maculatum
et plenum liuoribus.

Chorus :

Dic maria . . .

Scolares :
Hasta latus uulnerari,
manus, pedes consignari,
uiui fontis exitum

Chorus :

Dic maria . . .

Scolares :
Quod se patri commendauit
et, quod caput inclinauit
et emisit spiritum.

Chorus :

Dic maria, quid uidisti,
postquam ihesum amisisti?

Scolares :
Totum mundum tenebrari,
terram totam conquassari,
monumenta reserari,
uelum templi lacerari.²²

Chorus :

Dic. maria, quid fecisti,

Scolares :
Matrem flentem sociaui. . .

¹⁹ Dreves i. m. 367. „Diese ganze sequenz, nur eine poetische Einschubung, Tropierung zwischen 3. und 4. Strophe der Ostersequenz Victimae Paschali.”

²⁰ Szövegét és magyar fordítását: *Babits Mihály*, Amor Sanctus. Bp. 1933. 102—103.

²¹ A többi hazai és külföldi forrás: Clauis manus perforari (hasta latus uulnerari) uiui fontis exitum.”

²² Milchsacknál és a zágrábi misekönyvben hiányzik.